

Havreparton Lars Larssons föräldrahem. Mangårdsbyggnaden på Torpane från år 1767 illustrerar hur välbärgade bönder kunde bo mot slutet av 1700-talet. På bilden: Kristina Larsson med döttrarna Selma, Elin och Hedvig. Mannen var i Amerika när bilden togs på 1910-talet. Foto: Adolf Ström.

Dalslandsstugan. Under havreruschen växte mangårdsbyggnaderna på höjden och gav upphov till den karakteristiska »Dalslandsstugan» i två våningar. På bilden: Hustru Augusta, sonen Ivar, Carl Sjöberg (som skjutsade fotografen) och mannen Johannes Pettersson på gården Bäckehagen i början av 1910-talet. Foto: Adolf Ström.

Snickarglädje, målarsorg. Mangårdsbyggnaderna blev inte bara högre under havreruschen, utan smyckades och målades också. Här ett exempel i Sörbyn, uppfört år 1835. På 1910-talet bodde här Karl Andersson och hustrun Anna Kristina samt barnen Teresia, Herbert, Thyra, Anna Gertrud och Bertil. Foto: Adolf Ström.

På andra sidan stängslet. Under havreruschen blev antalet torp och stugor mångfalt fler. Ofta anlades de på den nyligen privatiserade utmarken. Efter massutvandringen stod de flesta av dem öde eller beboddes av äldre personer. På bilden: Kristina Johannesdotter med sonen Sven, Alvina Karlström samt innehavaren Anna Maja Bryngelsdotter, änka efter skomakaren Sven Olsson. Foto: Adolf Ström.

En sinande arbetskraft. Pigor och drängar blev en allt mer ovanlig syn under 1900-talet. Men här på handlaren och mejeristen Karl Sahléns gård i Stockenäs sommaren 1914 stukades havren ännu av tjänstefolk. På bilden: drängen Karl Edvinsson, mejeristen Emma Almkvist och pigorna Maria Tysk samt Augusta Söderqvist. Foto: Adolf Ström.

Mekanisering. De obesuttas och tjänstefolkets uttåg från landsbygden stimulerade till införande av arbetsbesparande teknik. Vid rågmejnningen på Nya Slottsbacken år 1914 sitter Carl Sjöberg på en slättermaskin. Till vänster står fadern Johan, till höger styvbrodern med samma namn och framför dem sitter hans systrar Olga (t.v.) och Maja (t.h.) med modern Maria mellan sig. Foto: Adolf Ström.

En institution i förändring. De allt färre pigorna och drängarna var allt mer sällan från bondeleden. Bristen på arbetskraft medförde också att könsbarriärer kunde trotsas. »Lillemans-Ida», på bilden från omkring år 1910 sittande framför modern Lovisa på torpet Backarna, tjänade som dräng i grannskapet. Foto: Adolf Ström.

Återinvandring I. Sara Eriksson från Frändefors utvandrade till USA, gifte sig år 1895 i Brooklyn med Niklas Sandin från Grinstad och fick två söner. Familjen kom några år senare att återvända till Dalbosläkten. När bilden tas kring år 1910 har dock Niklas och barnen gått bort. Hushållet utgörs då av Sara (t.v.) och hennes syster Kajsa samt drängen »Lillemans-Ida» (vid hästen). Foto: Adolf Ström.

Amerikanisering. Genom återinvandringen från Förenta staterna introducerades nya vanor och varor på Slättdal. På bilden: Syskonen Olga, Carl och Maja Sjöberg i trädgården på Nya Slottsbacken i början av 1910-talet. Fadern Johan hade flera gånger varit över i USA. Foto: Adolf Ström.

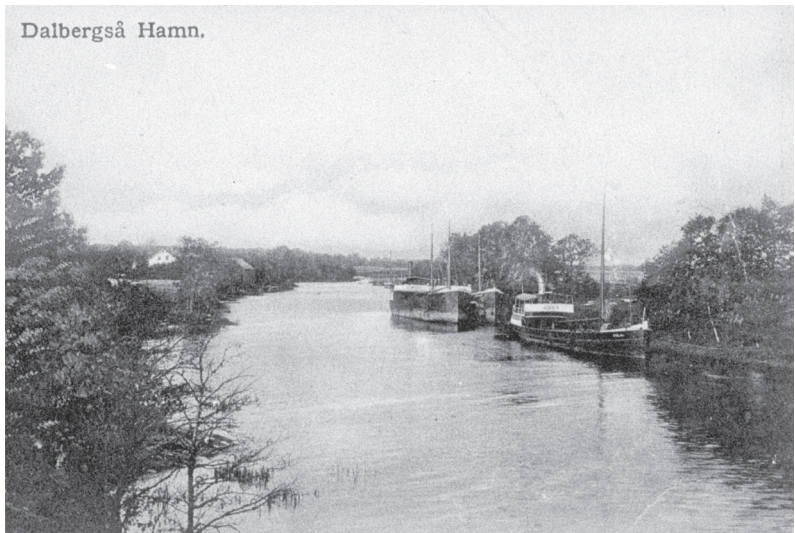

Återinvandring II. Även obesuttna kunde vända hem efter att ha levt och arbetat i USA. På bilden från 1914 syns Lars Jonsson och hustrun Sofia Hektor samt barnen Helmer, Henry, Gunborg och Valborg. Lars arrenderade efter återkomsten ett torp under fideikommisset Ekarebol. Foto: Adolf Ström.

Plöjning. Havreruschen innebar mer mark att plöja. Bönderna började använda plogar av järn som drogs av ett par hästar. Kring sekelskiftet 1700 användes sex dragare framför plogen på Slättdal. På bilden: Anders Johansson och Lars Olsson på Slommehagen kring år 1910. Foto: Adolf Ström.

Utskeppning. Under 1800-talet ökade det fraktade tonnaget på Väneren rejält, inte minst tack vare den ökade havreodlingen. En av Dalboslättens främsta hamnar var Dalbergså. Foto: Okänd.

En växande mejerinäring.
Mängden invägd mjölk vid andelsmejeriet i Åsebro växte i stadig takt under 1900-talets första hälft. Mindre ostmejerier kom att konkurreras ut. Vid århundradets mitt var andelsmejeri enda driftsformen i Sundals härad.
Foto: Okänd.

Arbetsbesparande teknik? När moderna tröskverk infördes på Slättdal och ambulerade mellan gårdar följdes de till en början ofta av en stor skara nyfikna män. Inte desto mindre sparade maskinerna in mängder av arbete, särskilt i jämförelse med slagtröskningen. Foto: Okänd.

Familjejordbruket. Med sinande arbetskraftsreserver växte under 1900-talet en driftsform fram där familjens medlemmar fick stå för allt arbetet. Hushållen blev dessutom mindre genom att färre barn föddes inom äktenskapen. På gården Bäckehagen dukas julen 1928 kaffe för tre. På bilden ovan: makarna Augusta Andersson och Johannes Pettersson. På bilden t.h.: deras enda barn Ivar. Någon dräng eller piga fanns aldrig inom hushållet. Foto: Ivar Johansson.

Husbondeväldet. Anställda legohjon hade inte rätt att lämna hushållet utan husbondens tillstånd. De saknade så kallad laga fardagsrätt. T.h. återges havrepatronen Lars Anderssons skrivelse till pastorsämbetet att drängen Carl Eriksson inte ska ges attest till arbete på annan ort eftersom han var stadd under husbonde.

Källa: Löst blad i hfl 1866-70, Bolstad sn, Bolstad kyrkoarkiv (GLA).

Tämgelbott den 2 maj 1871

Äre Pastor Emlid! Salstad!

Den drängen Carl Eriksson i Tämgelbott i Ljuset har mig det ljuva afsiktet en tjänst och blagligen kommit till Pastorämbetet för att begära Attest. Anfördes mig då jag att sådana kononad is med delna

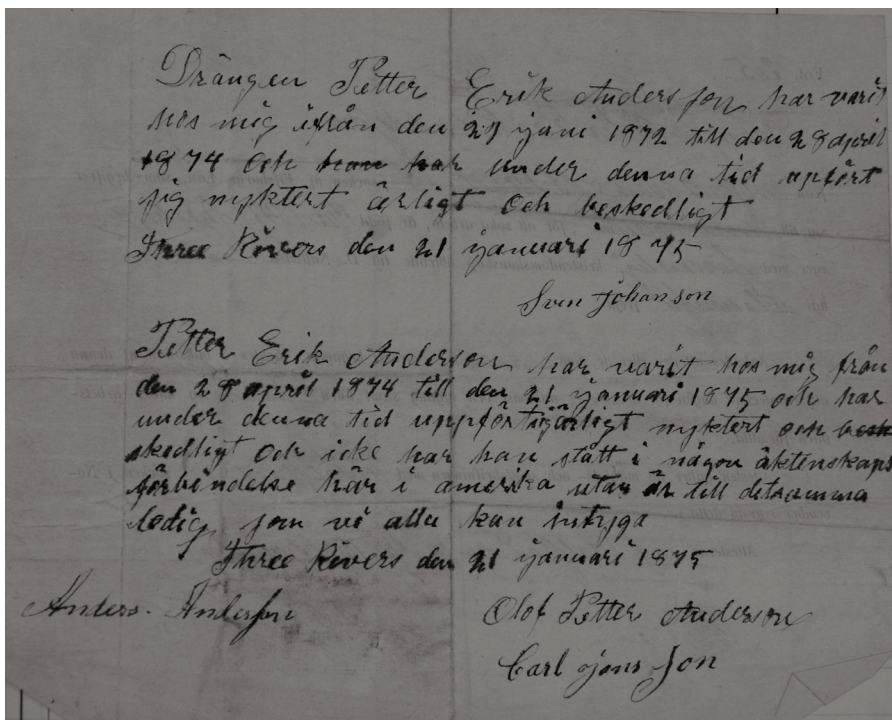
Hälsningarna
Lars Andersson

All Carl Andreas Bryngelsson
född 1816
egen försörjning kristendomskunskap
och är kvintilgal
att begagna H. H. Nattvard
med borgerligt försämd

varder härmed på begäran intygadt för arbete
d. 8/4 1875 i tjänsten
Pastor Eriksson
Pastorsats Ad. l.

Folk på väg. Nya anställningsformer möjliggjorde en ökad rörlighet under arbetsåret. Under havreruschen mobiliserades en hel del av backstugusittarnas, arbetskarlarnas och dylikas arbete inom slättens jordbruk. Mot slutet av 1800-talet sökte de sig i ökad utsträckning bort i jakten på arbete. T.v. återges arbetskarlen Andreas Bryngelssons arbetsattest för arbete på annan ort.

Källa: Löst blad i hfl 1871-75, Grinstad sn, Grinstad kyrkoarkiv (GLA).

En breddad arbetsmarknad. Under slutet av 1800-talet inleddes massutvandringen till USA. Främst var det yngre ensamstående som for iväg. Inte sällan var det fråga om rena arbetsvandringar. Ovan baksidan på Petter Erik Anderssons återlämnade arbetsattest till Amerika, utfärdad i april 1872. Här intygar svensk-amerikaner (dalslänningar?) i Three Rivers, hos vilka Petter Erik varit anställd, att han skött sig i tjänsten och fortfarande har lov att ingå äktenskap.
Källa: Blad i hfl 1871-75, Bolstad, Bolstad kyrkoarkiv (GLA).

Konstgjord drivkraft. Annonser för artificiella gödningsämnen förekom sporadiskt i västsvensk tidningspress från slutet av 1850-talet men blev med 1870-talet regelbundet återkommande. Nedan en annons från handelsfirma Millberg & Co i Göteborg införd i Tidning för Wenersborgs stad och län 19 juli 1870.

Estremadura-Superfosfat,

engelskt fabrikat, med garanteradt innehåll af 17—18 proc. löslig fosforsyra å 6: 25 pr ctr, inclusive säckar. Då fosforsyran här således endast kostar c:a 36 öre pr skålp., är detta för öfrigt värdefulla gödningsämne otvivelaktigt det billigaste, som f. n. erbjudes den landbrukande allmänheten.

Millberg & Co.,
Göteborg, Norra Hamngatan 28.

Karta 1. Undersökningsområdet i Västergötland. Sundals härad och Grinstad socken är gråtonade. Källa: Kommunkarta över Sverige. Generalstabens litografiska anstalts förlag, Stockholm 1941.

Karta 2. Utmarken vid hemmanet Åsnebyn år 1729.

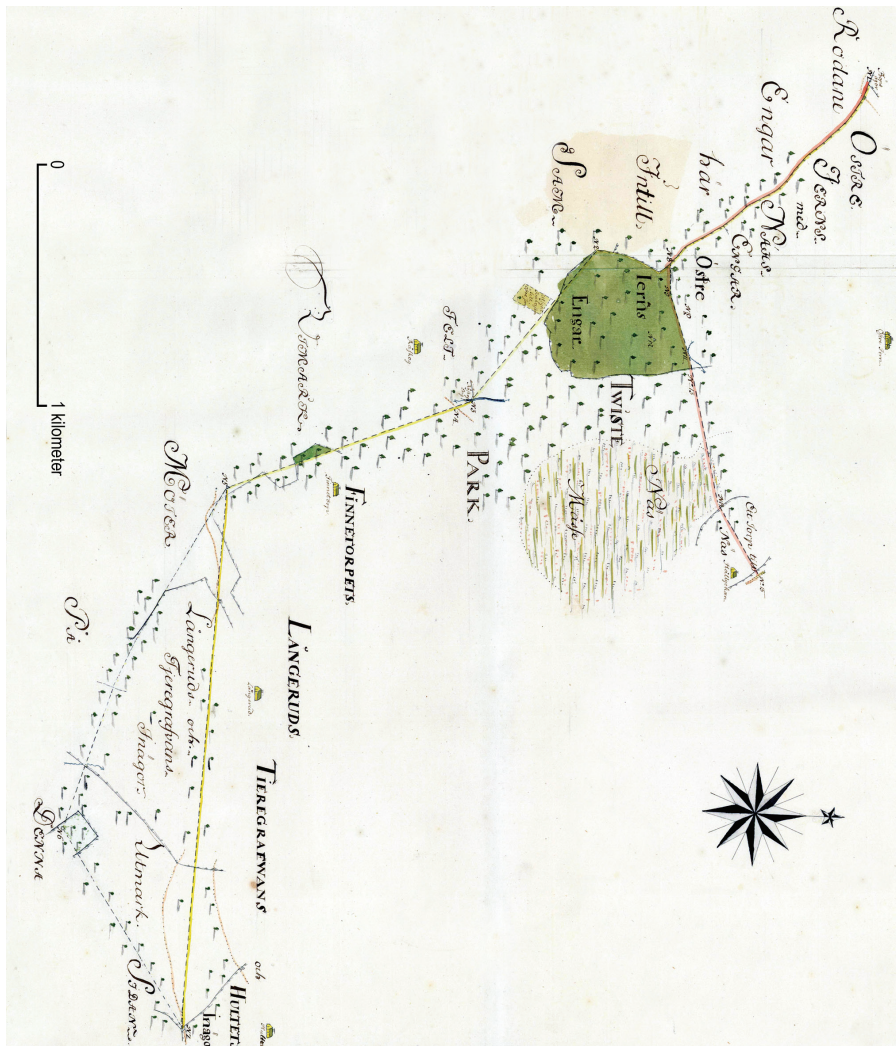
Källa: Holms sn, Kambol nr 1, Laga delning, 1729 (LSA).

Karta 3. Gården »Ödegården» på hemmanet Rud år 1805.

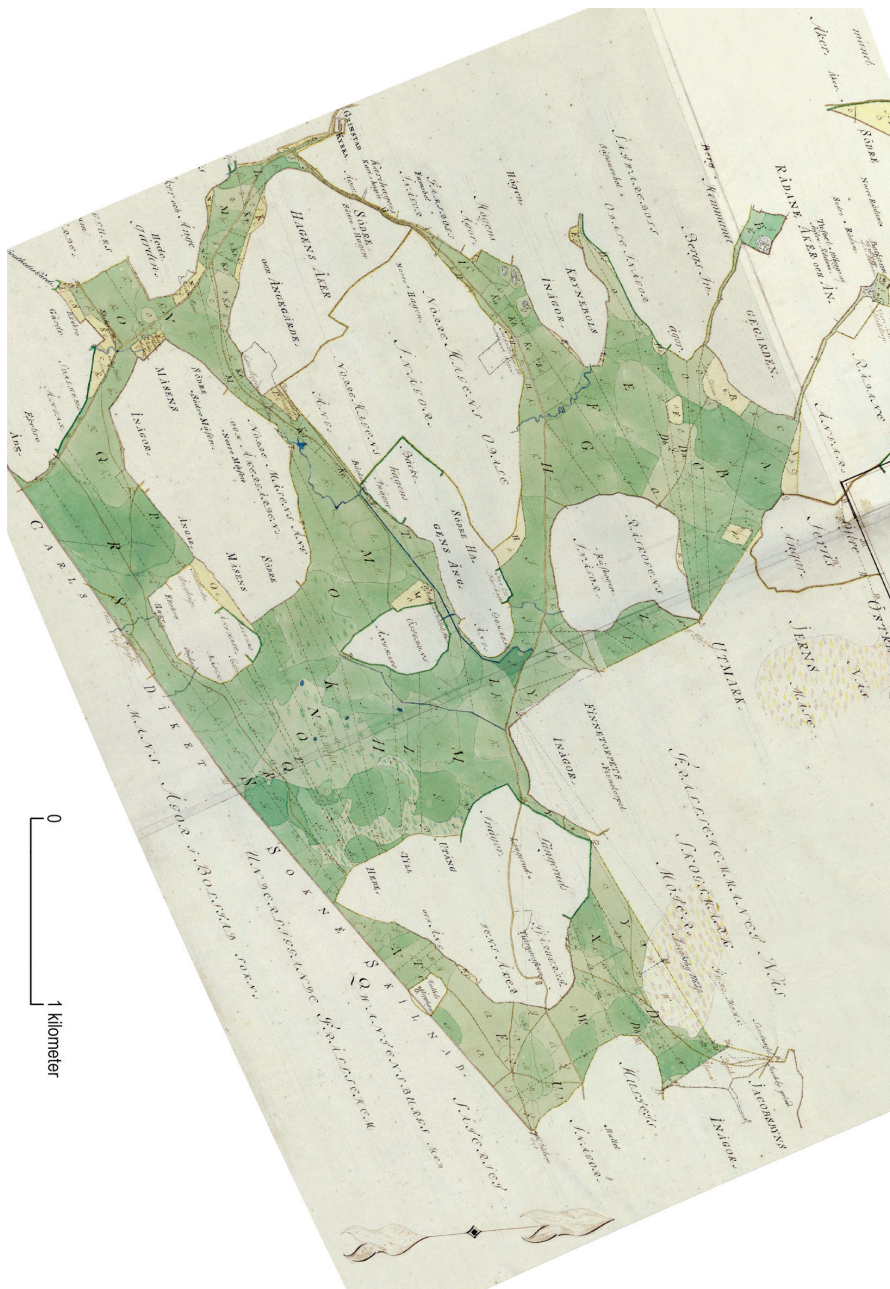
Källa: Grinstad sn, Rud nr 1-2, Storskifte på inägor, 1805 (LSA).

Karta 4. Twisteparkskarta år 1761. Skoglaget förespråkar en från »Järns ångar» gående gräns norrut, Östra Järns och Näs å andra sidan en söder om »Järns ångar» gående gräns österut. Observera att kompassrosen pekar åt väster!
 Källa: Grinstad sn, Långerud nr 1, Redovisning, 1761 (LSA).

Karta 5. Skifte av Flåmosseskogen år 1787. Kartan över skogens delning är från 1787, över ett kvartssekel efter Tvisteparkskartan. Men skiftet genomförs inte slutgiltigt förrän ytterligare tio år senare, år 1797, varefter det gillas av häradsrätten år 1801.
 Källa: Grinstad sn, Rådane nr 1–3, Laga delning, 1787 (LSA).

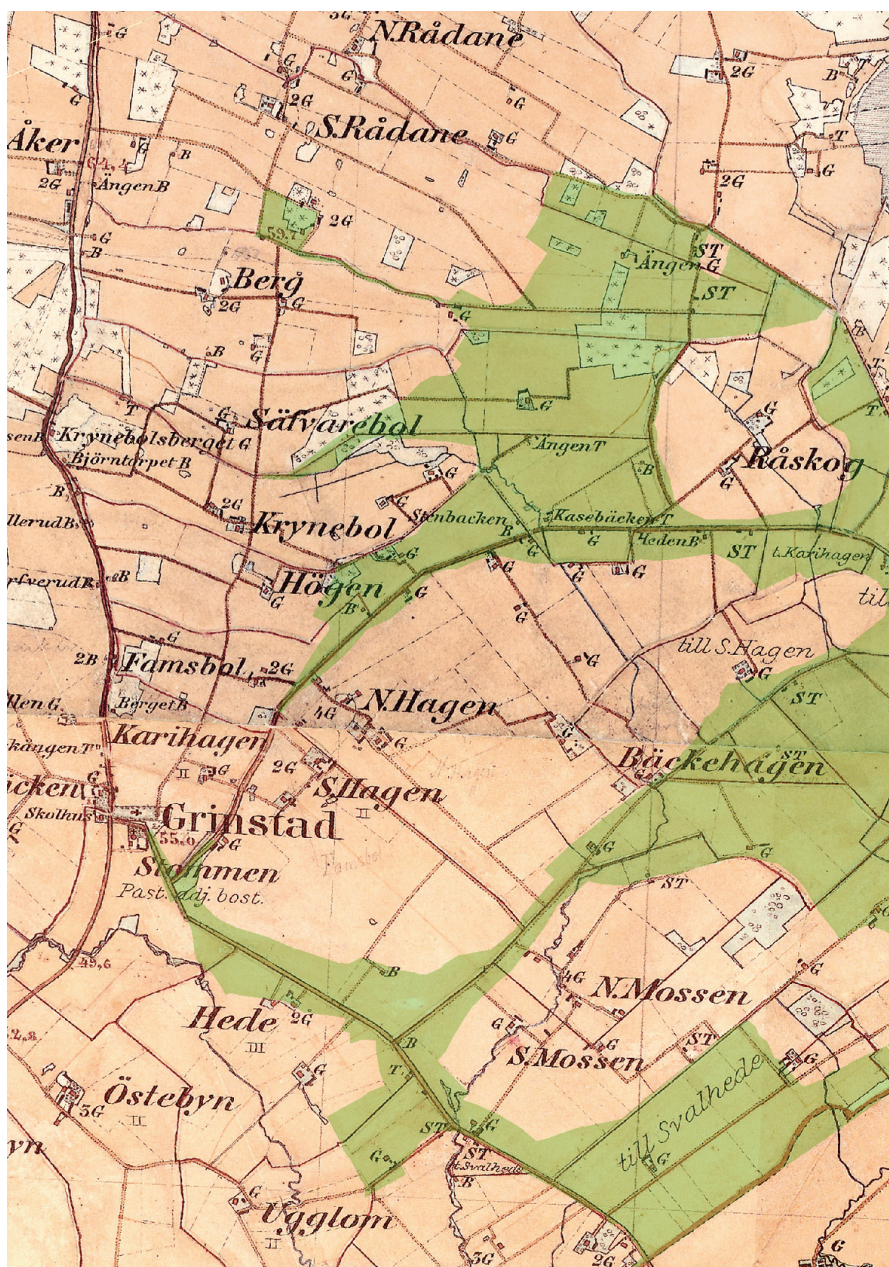

Karta 6. Södra Rådane år 1748. Åkern ligger i solskifte. Varje tomt har del i varje gärde efter tomtens storlek.
 Källa: Grinstad sn, Rådane nr 1-3, Geometrisk avmätning, 1748 (LSA).

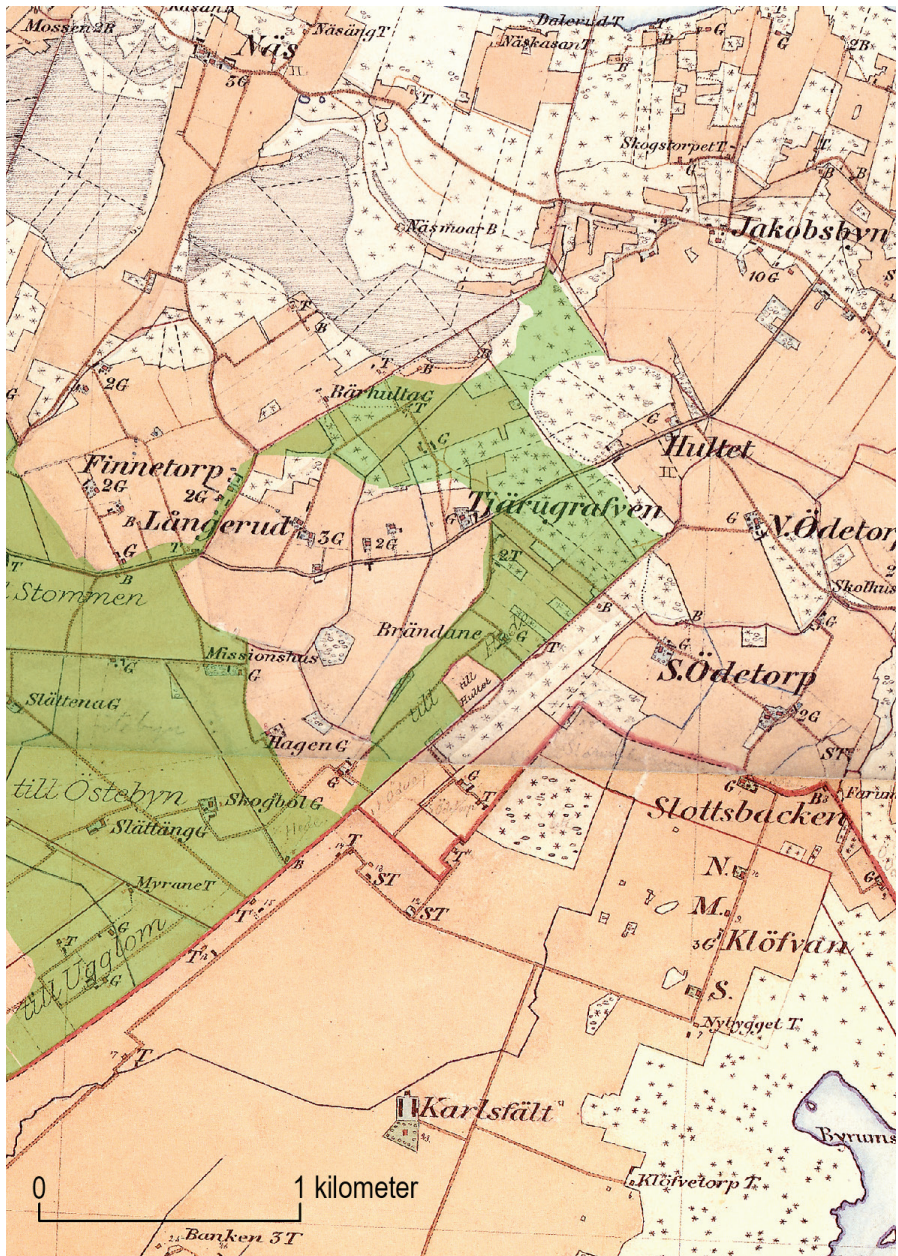
Karta 7. Södra Rådane år 1794. Åkern ligger i storskifte. Varje gård har fått sin andel åker samlad. Notera tidig utflyttning från bytomten.
Källa: Grinstad sn, Rådane nr 1-3, Storskifte på inägor, 1794 (LSA).

Karta 8. Skog blir åker. Skogsarealen från 1787 års karta över Flåmosseskogen är här lagd över häresekonomiska kartan från år 1893, tidpunkten nära odlingsmax. Källa: Grinstad sn, Rådane nr 1-3, Laga delning, 1787 (LSA). Rikets allmänna kartverk, häresekonomiska kartan, blad J112-52-13-Mellerud, utsnitt. Bearbetning: Pär Connelid.

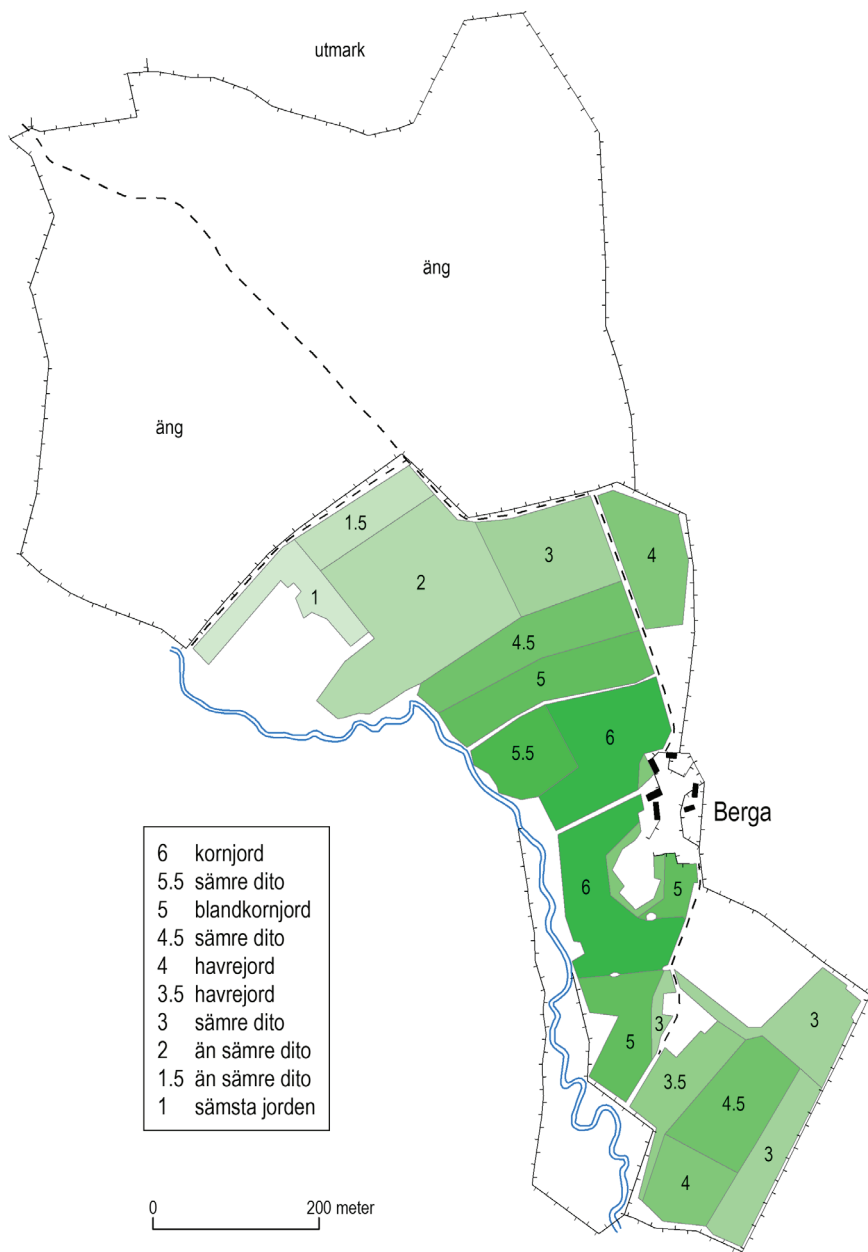

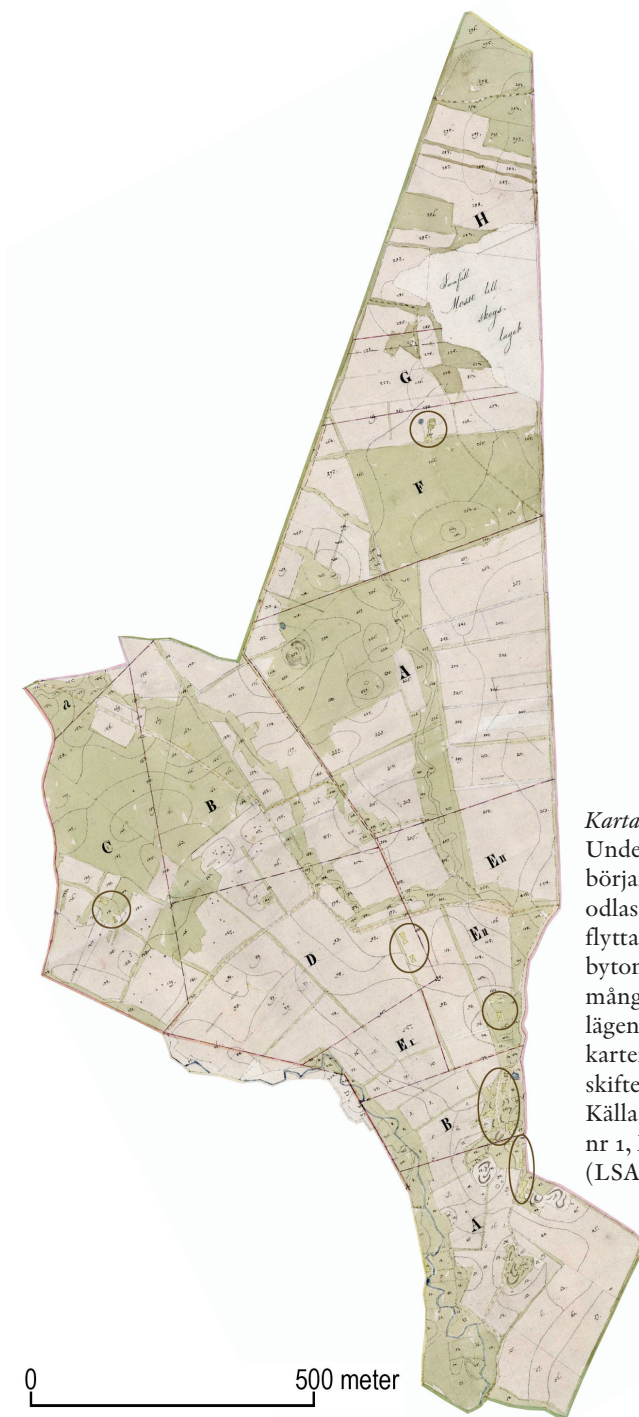

Karta 9. Bergane år 1795. »Äldre» by- och gärdesstruktur.
Källa: Grinstad sn, Berga nr 1, Storskifte på inägor, 1795 (LSA).

Karta 10. Den gamla åkermarkens växtkraft. Närmare byn gödslades mer, längre från byn mindre. Detta gav ett fallande korntal ju längre från byn man kom. Havre såddes ursprungligen sannolikt mest på jordar längre från byn, medan mer krävande grödor odlades närmare byn. Under den senare havreruschen vandrade således havren inte bara ut på ängen och utmarken utan också in mot den gamla bytomten. Källa: Grinstad sn, Berga nr 1, Storskifte på inägor, 1795 (LSA). Bearbetning: Pär Connelid.

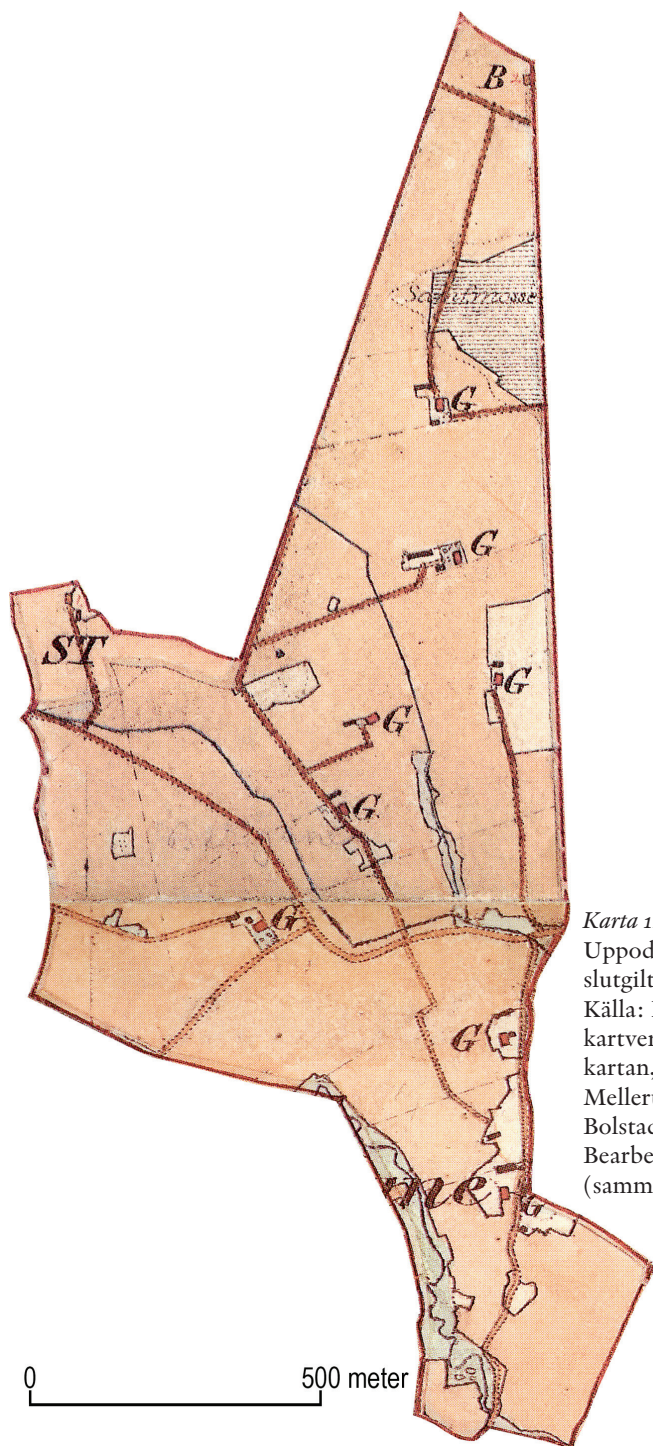

Karta 11. Bergane år 1837.

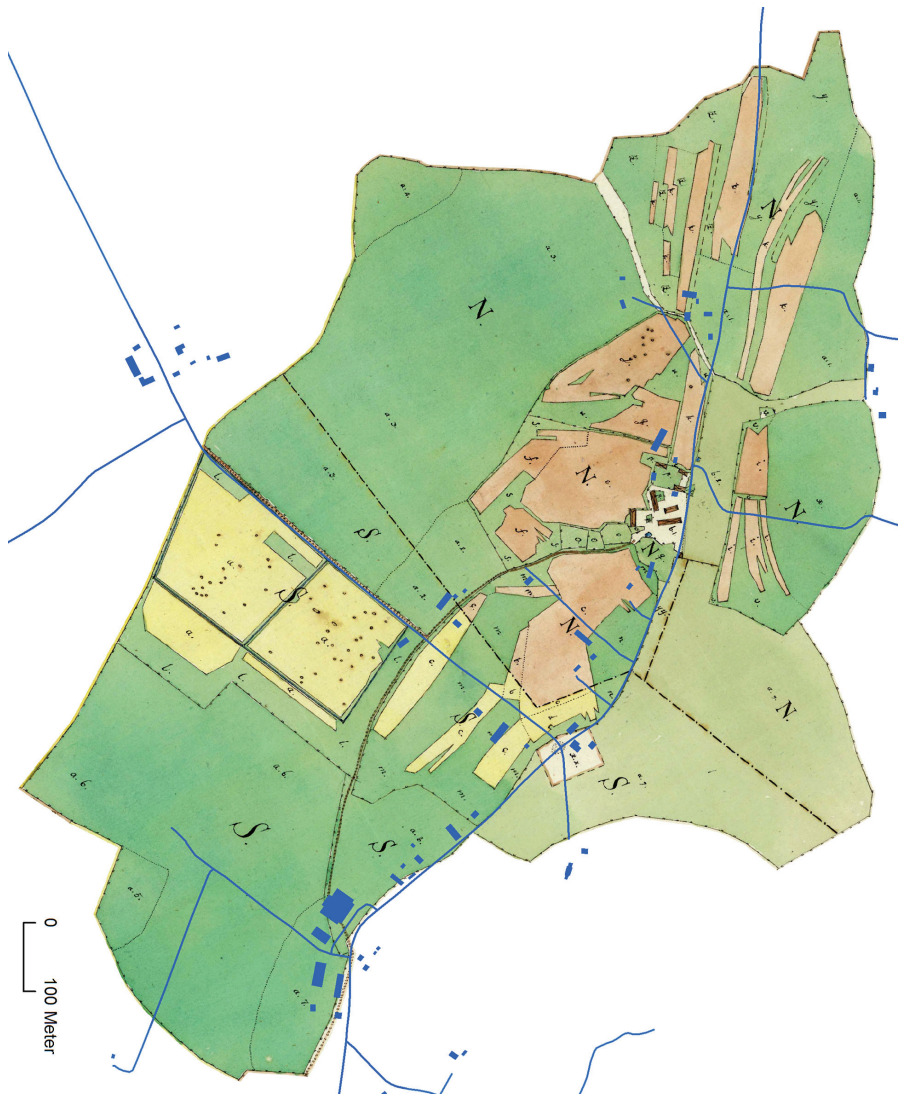
Under havreruschen börjar äng och skog att odlas upp och gårdar flyttas ut från den gamla bytomten. Notera de många nya bebyggelse-lägena redan vid karteringen inför laga skifte.

Källa: Grinstad sn, Berga nr 1, Laga skifte, 1837 (LSA).

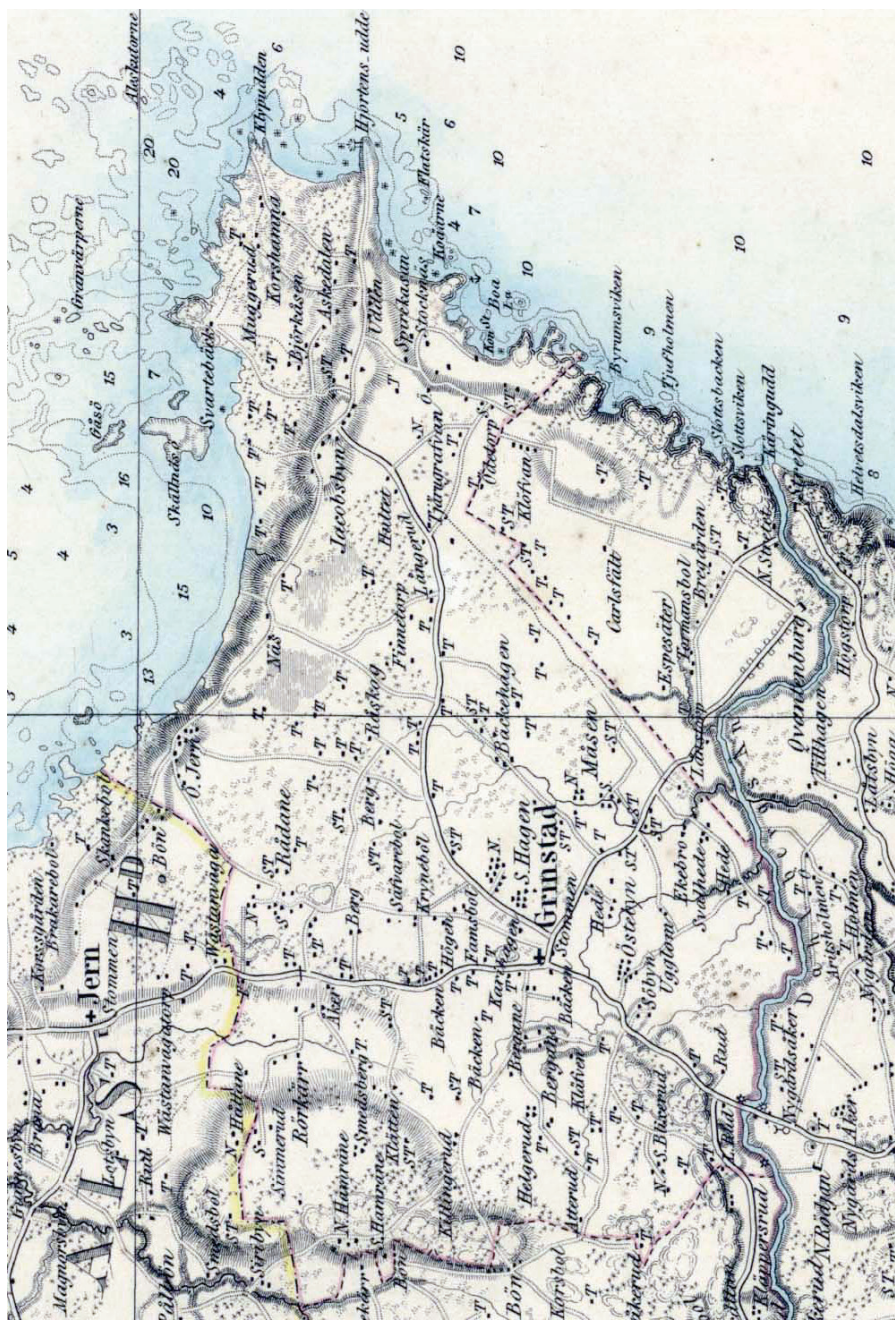

Karta 12. Bergane år 1893.
Uppodlingen har nått sin
slutgiltiga gräns.
Källa: Rikets allmänna
kartverk, häradsekonomska
kartan, blad J112-52-13-
Mellerud samt J112-52-18-
Bolstad, utsnitt.
Bearbetning: Pär Connelid
(sammanfogning).

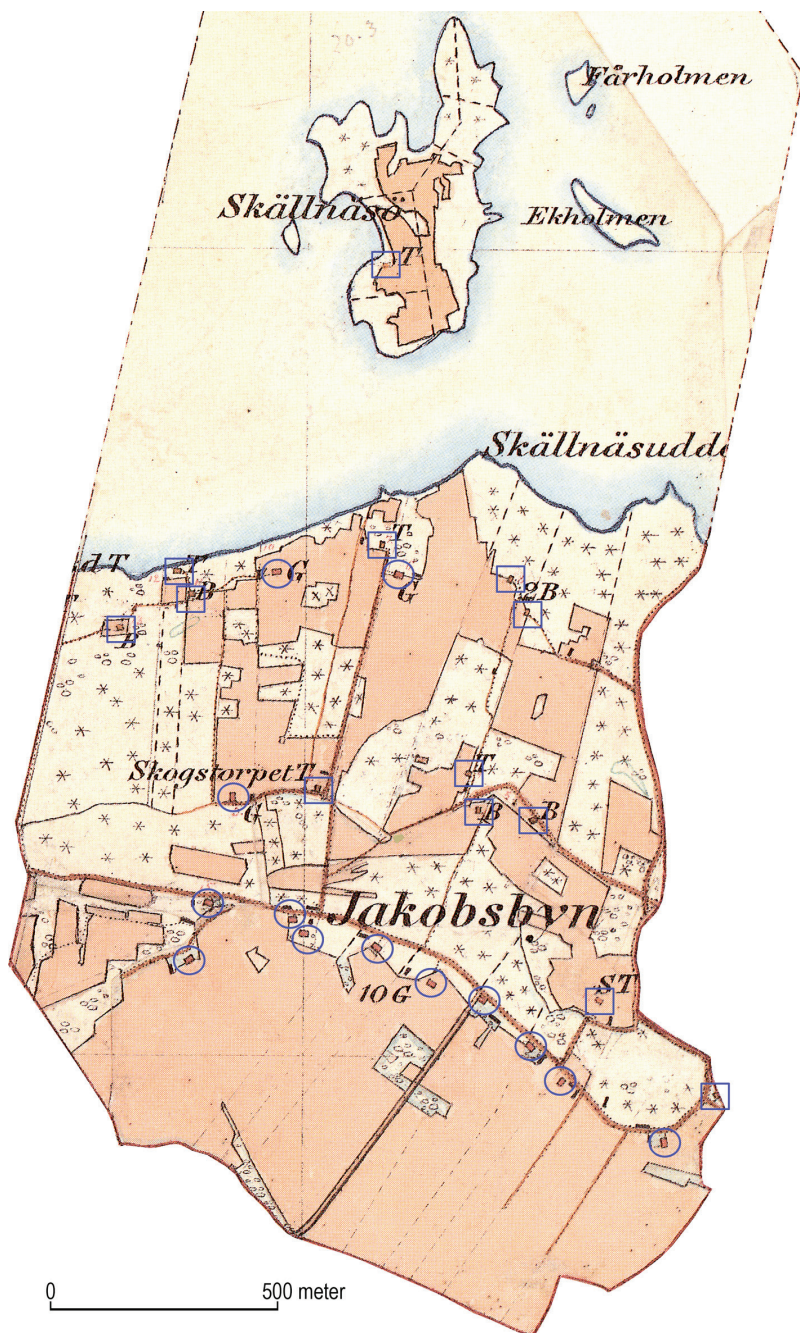
Karta 13. En äldre by- och gårdsstruktur bryts sönder. Strukturen på hemmanet Jakobsbyn från år 1963 har lagts över storskifteskartan år 1776.
 Källa: Grinstad sn, Jakobsbyn nr 1, Storskifte på inägor, 1776 (LSA). Rikets allmänna kartverk, ekonomiska kartan, blad 9C1c-Tjäregraven, utsnitt.
 Bearbetning: Pär Connelid.

Karta 14. Grinstad sn år 1843. Nya boplatser i gammal skog.

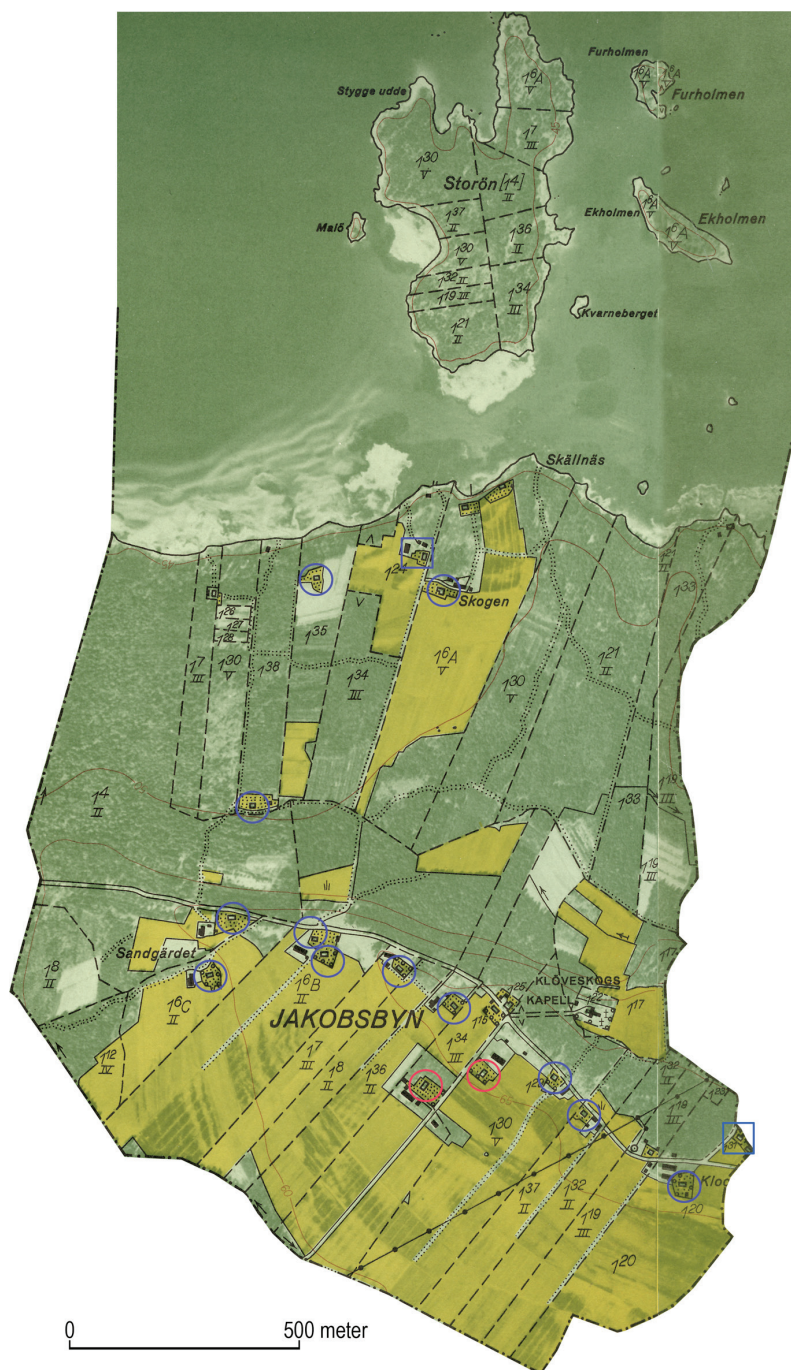
Källa: Rikets allmänna kartverk, generalstabskartan, blad J243-52-1-Mellerud, utsnitt.

Karta 15. Jakobshavn år 1893. Gårdar (cirklar), torp och stugor (kvadrater) i landskapet vid slutet av havveruschen.

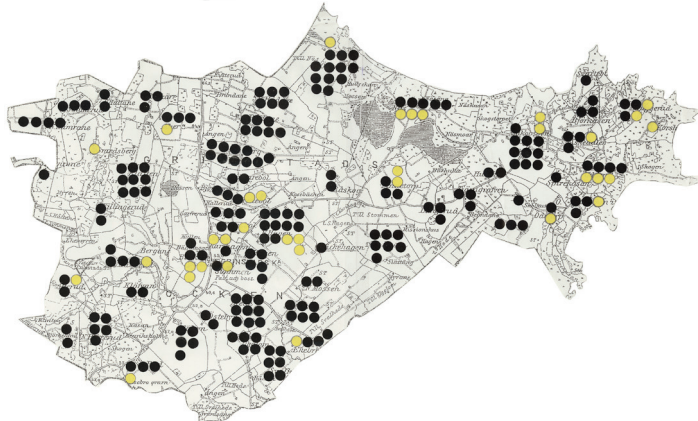
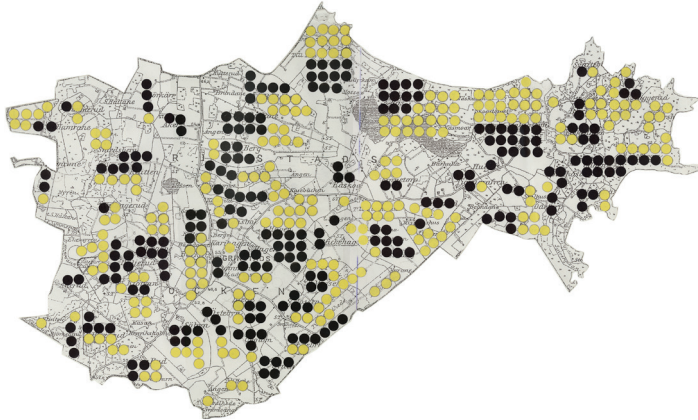
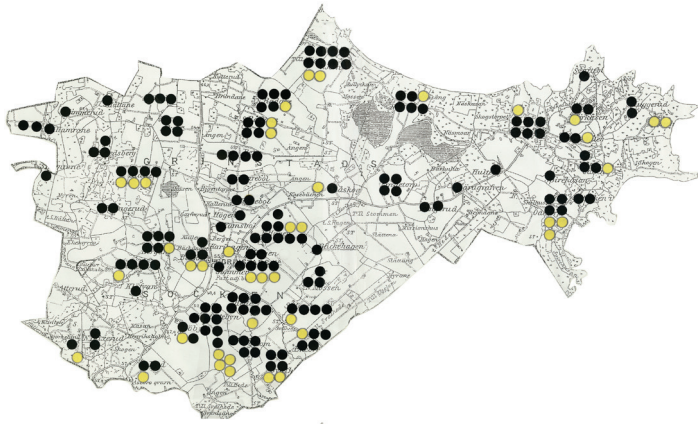
Källa: Rikets allmänna kartverk, häradsekonomska kartan, blad J112-52-13-Mellerud, utsnitt. Bearbetning: Pär Connelid.

Karta 16. Jakobsbyn år 1963. Gårdar (cirklar), torp och stugor (kvadrater) i landskapet i industrisamhället. (Röda cirklar markerar nya bebyggelselägen sedan år 1893.)
 Källa: Rikets allmänna kartverk, ekonomiska kartan, blad 9C1c-Tjäregraven, utsnitt.

Kartor 17, 18 och 19. Befolkningskartor år 1810 (överst), 1880 (mellerst) samt 1930 (underst). En prick = fem personer. Gul färg = obesuttna. Svart färg = bönder.
 Källa: Husförhörlängder, Grinstad kyrkoarkiv (GLA). Mantalslängder, Sundals häradsskrivares arkiv (GLA). Rikets allmänna kartverk, häradsekonomska kartan, blad J112-52-13-Mellerud, utsnitt.
 Bearbetning: Erik Hallberg.

Lars Larsson (f. 1800). Slättdals kanske främste havrepatron. Foto: Okänd.

Lars Andersson och Britta Maja Andersdotter. Lars och Britta Maja härstammade var och en på sitt håll från förmögna bondesläkter och kom själva att förestå ett synnerligen välbärgat hem i Tängelsbol, Bolstad sn. Foto: Okänd.

En af Dalslands mera framstående dan-
nemän, Lars Larsson på Löfås, har i
dessa dagar efter en lång och verksam
lefnad gått in i den eviga hvilan. Lars
Larsson föddes på Björnerud i Gestads
socken år 1800; föräldrarna voro bondfolk.
Alldeles obemedlad började han sin bana
såsom dräng, men vände sig derunder vid
de mödor och försakelser, som han sedan
tog till ledsvenner igenom lifvet. Efter
föräldrarnes död ärfde han den lilla fäder-
negården Björnerud, $\frac{1}{2}$ mantal. Genom
tråget arbete och omtanka uppodlade han
nu denna gård och satte den i ett bättre
skick. I följd af sitt spekulativa hufvud
och en inneboende fast vilja kunde han
tid efter annan tillhandla sig egendo-
marne Lillebyn, Rödjan, Löfås, $\frac{1}{2}$ del i
kungsgårdarna Nordkärr och Berg, alle-
samman belägna på Dalsland, samt Ry-
landa och Salaholm i Skaraborgs län, hvil-
ka egendomar, förutom Nordkärr och Sa-
laholm, nu innehafvas af hans efterlevande
barn och mågar. Men han glömde icke
under sina stora egendomsaffärer och sys-
selsättningen med att odla jorden, att jem-
väl gifva sina många barn en uppfostran,
som gjort dem hvar för sig till hedrande
medborgare och kommunalmän. Den hä-
dangångne, en odalman af gamla stilen,
var en fader för sina hundratals underhaf-
vande på de många egendomarne, och dem
fick intet fela. Förhållandet emellan hus-
bonde och tjenare var och förblef derföre
alltid godt. Ehuru enkel i sina lefnads-
vanor kunde han likaväl umgås i palatset
som i kojjan, och hans gästvänliga hus såg
mer än en gång under sitt tak länets höf-
dingar. För tio år sedan träffades han af
slag, som småningom alltmer böjde den
starka kroppbyggnaden och lade honom
på den bädd, som blef hans sotsäng. Lång-
samt vände döden hans timglas om, och
de sista sandkornen runno derur förliden
fredags natt. Lars Larsson blef enkeman
år 1857 och efterlemnar vid sin död 6 sö-
ner, 2 döttrar, 21 barnbarn och en talrik
slägt, som djupt sakna den bortgångne.
Hans verksamhet bevittnas af de åkerte-
gar, han uppröjt, hans minne skall aktas
så länge någon af hans ättlingar eller tje-
nare lefver qvar. — Lyse gravfvens frid öf-
ver den trötte slumrarens stoft!

Minnesord över Lars Larsson i
Tidning för Wenersborgs stad
och län 1/8 1871.

Lars Larsson
(f. 1826).
Bonde med
hög hatt.
Foto: Okänd.

Konkursmassa.
Lillebyn går
under klubban.
Annonis i
Tidning för
Wenersborgs
stad och län 8/9
1879.

Havre köpes. Annonis i
Tidning för Wenersborgs
stad och län 30/9 1861.

Safte
upptejped på Lillebyn och Bodane efter högsta gånge-
bara priser af **L. Larsson.**

Hem för en havrepatron. På Lillebyn lät Lars Larsson (f. 1800) uppföra en mer imponant mangårdsbyggnad. Senare kom äldste sonen Lars att köpa det, när fadern flyttade till Lövås. Lillebyn kom att förloras under havrekraschen 1878-79. Foto: Okänd.

Fastighets-auktion.

Genom offentlig auktion, som förrättas å egendomen Lillebyn på Daleland, låta borgemästarna uti landbrukaren Lars Larsson konkurs Bårdagen den 20 innevarande September kl 12 på dagen förfälja följande konkursboet tillhöriga fastigheter nämligen:

ett mantal kronofastte Lillebyn i Volfsfads socken, Sundals härad, beläget nära kyrka, 1 mil från järnvägsstationen Brålanda på Bergslagsbanan och 2,7 mil från staden Wenersborg. Å denna egendom, som har åbyggnader i utmärkt godt stid, deraf ny manbyggnad af tegel under stifferial, innehållande 9 rum, kök och förstuga, och hvars jordareal utgör 222 tunnland af bästa beskaffenhet, kunna utiås 16 å 17 tunnor höstfäd samt 60 å 65 tunnor vårfäd förutom rotfrukter; och födas å egendomen 25 större nötkreatur, 8 hästar samt får och swin. Till egendomen, hward finnes hypotekslån, som får i fastigheten inneslå, höra derjemte 6 jordtorp; och är ofwannämnde egendom jemte tegelbruk bewillningstaretab till 48,000 kronor.

Tre sextondels mantal kronofastte Berg eller Wätelärr i Gestads socken, hward utiås 2 å 2½ tunnor höstfäd samt 20 å 25 tunnor vårfäd förutom rotfrukter, hwilket utiåde dock kan betydligt uppdrifwas. Denna egendom, å hwilken födas 6 å 8 kor och 2 hästar jemte får och swin, är bewillningstaretab till 9,500 kronor.

Tillträdet af begge egendomarne får ske den 14 nästa Mars eller genast, efter öfwerenskommele; och warda öfrige löpewillkor wid auktionen tillkännagifne.

Wenersborg den 3 September 1879.
Cyblomännen.

Giftermålsstrategier I.

Förmögna bondesläkter giftes samman. På bilden ses Kerstin Larsdotter och Lars Jansson med familj. Kläderna ger intryck av ett burget borgarskap, men fotografen har slarvat med upphängningen av skynket så att en del av ladugårdsväggen blottas och familjens bondska ursprung avslöjas. Foto: Okänd.

En bondson utbildad i handel. Carl Larsson, yngste son till Lars Larsson (f. 1800), gavs kvalificerad ekonomi-utbildning, bland annat i Lübeck. Foto: A. Tannhof, Lübeck.

Giftermålsstrategier II.
Havrepatronerna Lars
Anderssons och Lars Larssons
barn sammanvigdes åren 1861
och 1871. På bilden: Olof
Larsson och Karolina
Larsdotter. Foto: Okänd.

Norra Rödjan. Hem för
Olof och Karolina fram
till havrekraschen
1878-79, varefter de
flyttade till Torpa
landeri utanför
Vänersborg.
Tillgångarna på
Karolinas sida räddade
familjen från ett än
värre fall. Foto: Okänd.

Järns ängar. Förf. på platsen för ett omtvistad område (se »Tvisteparkskarta 1761») mellan Flåmosse skogslag å ena, Östra Järn och Näs å andra sidan. Oklara ägoförhållanden i skog och mark försvårade avsevärt skiftet av utmark på Slättdal. Foto: Pär Connelid.

Carlsdiket. Historisk gräns mellan frälsejord och skattejord och en gång föremål för en uppslitande tvist mellan Carl von Quanten och Flåmosse skogslag när nämnde godsherre lät stängsla gränsen och på så vis sätta stopp för den gemensamma klövgången. Foto: Pär Connelid.

Grinstad kyrktorn. Vid mitten av 1800-talet medgav det ökade välståndet i Grinstad att sockenkyrkan fick ett torn behäftat i sin västra gavel. Tornet står där än idag och ska så göra också framgent enligt professionell bedömning, möjligen i trots mot en lekmanuppfattning. Foto: Pär Connelid.

Hem för L. M. Engström. Komministerbostället i Grinstad, här sett från kyrktornet, rymde en tid Lars Magnus Engström, omstridd och stridslysten präst i Bolstad pastorat under väckelsen kring sekelskiftet 1900. Foto: Pär Connelid..

Nedlagd åker. Strövar man i Sjöskogen och Klöveskog längs Vänerkusten finner man välvningar i marken efter gammalt plogbruk. Foto: Pär Connelid.

Syskonbruk. Under första hälften av 1800-talet uppkom en hushållsbildning av ogifta syskon som drev jordbruk tillsammans. Under 1930-talet drevs gården Ödetorp av ett syskonpar med ytterligare en syster (en småskolelärarinna) inneboende. Foto: Pär Connelid.

Hjortens Udde fyr. Fyren uppfördes år 1852 och vittnar om såväl Vänersjöfartens ökade betydelse som den maritima prägel som Hjortens udde, eller Klöveskog, hade under 1800-talet. Foto: Pär Connelid.

Havreruschen. Under 1800-talets första hälft kallades snickaren Johannes Fundberg till Slättdal. Ofta var människor i trakten förebilder för motiven på hans skåp. Detalj från skåp förvarat på Göteborgs stadsmuseum. Foto: Magdalena Eriksson.